

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Осекова Т.К.

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
КӨРКӨМ САЛЫШТЫРУУЛАР**

Осекова Т.К.

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРАВНЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА**

T.K. Osekova

**ARTISTIC COMPARISONS IN THE WORKS
OF CHYNGYZ AITMATOV**

УДК: 82-31

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы татаал кубулуш. Анын калеминен жаралган көркөм дөөлөттөр өзүнүн проблемалуулугу, актуалдуулугу жана новаторлугу менен айырмаланат. Улуу жазуучу адабий чыгармаларында адамгерчиликти, эркиндикти, адам баласына урмат-сый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары сүрөттөө боюнча чебер уста. Адамдын даана, таасын тартылган кучтүү мүнөзүн, таштан чегилгендей образын түзүү Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы асыл касиеттердин бири болуп эсептелет. Жазуучу адамдын ички жан дүйнөсүнө үңүлө кирип, эволюциялык процессин даана байкап, психологиясын көркөм чеберчиликте көрсөтө алгандыктан, анын чыгармалары көптөгөн окурмандарды өзүнө тартат. Бул макаланын максаты Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын мүнөздүүлүгүн, көркөмдүгүн, тилинин өзгөчөлүктөрүн жана троптун жөнөкөй түрү болуп эсептелген салыштырууну орду менен колдоно билгендигин ачып берүү. Макалада келтирилген көркөм салыштыруулар айкын мисалдар менен бекемделген.

Негизги сөздөр: салыштыруу, тил каражаттары, чебер, обон, турналар, сезим, сүрөткер, көркөм сөз, чыгарма, колдонуу.

Творчество Чынгыза Айтматова – сложное явление. Художественные ценности, созданные из его пера, отличаются своей проблематичностью, актуальностью и новаторством. В литературных произведениях великого писателя он описывает человечность, свободу, уважение к человеческому ребенку как высокое качество, прогрессивную идею. Создание четкого, четко выраженного сильного характера человека, его каменного образа является одним из самых благородных качеств в произведениях Чынгыза Айтматова. Его произведения привлекают большое количество

читателей, так как писатель умеет проникать во внутренний мир человека, четко распознавать эволюционный процесс и демонстрировать в искусстве психологию. Цель данной статьи - раскрыть характер, красоту произведения Чынгыза Айтматова, особенности его языка и место его использования в сравнении с простейшим видом тропа. Художественные сравнения, приведенные в статье, подкреплены конкретными примерами.

Ключевые слова: сравнение, языковые средства, мастер, мелодия, журавли, чувство, художник, художественное слово, произведение, использование.

Chyngyz Aitmatov's creativity is a complex phenomenon. The artistic values created from his pen are distinguished by their problematic, relevance and innovation. In the literary works of the great writer, he describes humanity, freedom, and respect for the human child as a high quality, progressive idea. Creating a clear, clearly expressed strong character of a person, his stone image is one of the most noble qualities in the works of Chingiz Aitmatov. His works attract a large number of readers, as the writer is able to penetrate into the inner world of a person, clearly recognize the evolutionary process and demonstrate psychology in art. The purpose of this article is to reveal the character and beauty of the work of Chingiz Aitmatov, the features of its language and the place of its use in comparison with the simplest type of trope. The artistic comparisons given in the article are supported by specific examples.

Key words: comparison, language tools, master, melody, cranes, feeling, artist, artistic word, work, usage.

Чынгыз Айтматовдун ушунчалык бийик көркөмдүктө жазылып, континенттен континентке учкул канат, бийик сезим менен аралап, калың элдин өтө сүйкүмдүү чыгармаларына айланган мөлтүр тунук эмгектерин окуп үйрөнүү - ар бир кыргыз атуулунун бийик

парзы. Адамдын даана, таасын тартылган күчтүү мүнөзүн, таштан чегилгендей образын түзүү Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы асыл касиеттердин бири болуп эсептелет. Чындыгында ар кандай тил каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн чыгарманын идеялык мазмуну, сюжеттик-композициялык түзүлүшү, тематикалык бөтөнчөлүктөрү, образдар ситемасы жана стили менен ажырагыс байланышта карабай туруп, көркөм чыгармага толук талдоо берүү мүмкүн эмес.

Салыштыруу – бул тил илиминдеги көп кырдуу көрүнүш жана кептин ар кандай түрүндө колдонула берүүчү троптун жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү даана жана толук көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш менен окшоштурабыз, алардын жалпы белгилеринин окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз, көркөм чыгармаларда ал эстетикалык таасирдүү касиетке ээ. Чынгыз Айтматов чыгармаларында толук жаткан семантикалык топтогу салыштырууларды пайдаланган. Ал оң каармандардын эпчилдигин, кыймыл-аракеттерин, көрүнүштөрүн, түспөлдөрүн көрсөтүүдө элдик оозеки чыгарманын бай казынасынан жолуккан традициялык каражаттарды пайдаланганын, ага чебердик менен мамиле жасап, адамдардын ички сезимдери, ой-толгоосу, ал-абалы менен анын сырткы кебетеси органикалык байланышта берилгенин байкайбыз. М.: «Саманчынын жолу» повестинде төмөндөгүдөй салыштыруулар учурайт; «Касымым болсо, комбайндын үстүнөн учууга камынган бүркүттөй, бет алдына көз айрыбай тигилип, дагы канчасы калды, канчасын оруп жетишем деп турганы турган» [5, 273-б.]. Айылга жаңы комбайн келгенде, анын үстүндө Субанкул менен чогуу үч уулу Толгонайдын көзүнө «бирге өскөн теректердей болушуп», уулдары эр жетип, ар кимиси өз жолдорун жолдоп калышкан эле [5, 262-б.]. Кечке жуук орокчуларга деген комбайн орган жаңы буудайдын наны сындырылып, ооз тийишкенде «анча-мынча жашыгыраак болгону менен, анын дүмбүл даамына, күн, жер, түтүн жыттанган жытына» эмне тең келсин! Карды ачкан орокчулар арыктын боюна жыйналып келишкенде, күн эгиндин үстүнө «кочкул от ойноп», ылдый түшүп келген болуучу [5, 283-б.].

Ч. Айтматов адамдын ички жан дүйнөсүнө үнүлө кирип, эволюциялык процессин даана байкап, психологиясын көркөм чеберчиликте көрсөтө алгандыктан, анын чыгармалары көптөгөн окурмандарды өзүнө тартат.

Жазуучунун «Гүлсарат» повестиндеги салыштырууларга көңүл буруп көрөлүчү: «Учкан жылдыздын куйругундай чанды көргөн адам дароо таанычу. «А,

жаныбар, Гүлсары баратат» деп калаар эле. Желсиз күнү Гүлсары зымырап өткөн жол үстүндө боз була чаң реактив самолеттун түтүн изиндей болуп, көпкө турат тарабай» [3, 55-б.]. Бул салыштырууларда Гүлсараттын жорголугу даана көрүнсө, анын ашкан күлүктүгү майрамдык маарекеге чабылган казак жана кыргыз элинен тандалган күлүктөрдөн озуп чыкканда билинди, аны жазуучу мындай деп сүрөттөйт: «Көөдөнүн күч жарып, көзүнөн от жанып, Гүлсары белден ылдый апай бетте жылдыз болуп агып учту» [3, 68-б.].

Ал эми Танабайдын көңүлдөшү «Бүбүжандын Гүлсарынын жалын тарап, омууроосун сылаган учурдагы колунун жумшактыгы «үйүрдөгү тору кашка байталдын эрининдей мээримдүү жибек кол» болсо, «көздөрү айлуу түндөгү булак түбүндө жаткан асыл таштай жаркылдайт» [3, 62-б.]. Карыган чал, картаң аттын караңгыда жолдо келатканы «машинанын жарыгы көз ирмемге караңгыдан таап алып, кубарта жарык кылган ат менен чалдын элеси аппак болуп, арбактын сүлдөрү кейиптенип кетти» [3, 56-б.].

Байкаңызчы, эмне деген чеберчилик, кандай укмуш салыштыруулар! Салыштыруулар окуяларды бул же тигил каармандын түшүнө билиш өзгөчөлүгүн, бөтөнчөлүгүн да көрсөтө алат. «Саманчынын жолундагы» Майсалбектин катын алып көрөлүчү: «Дүйнөдө мындан ары согуш болбосо, жаңы төрөлгөн баланын ыңаалаганы - ошол мен, бой жеткен кыздардын жоодураган көздөрү – ошол мен, бутактагы көгөргөн жалбырак – ошол мен, талаада өнүп чыккан эгин – ошол мен, мугалимдин балдарга үйрөткөн биринчи «А» тамгасы – ошол мен, ошонун баары мен, мен деп билип жүргүн, апа!» [2, 310-311-бб.] Майсалбектин апасына кайрылган ушул сөздөрүндө келечекти көрө билүүсү, ага ишенүүсү көрүнөт.

«Жамийла» повестиндеги Данияр ичинде сактап жүргөн бугун Жамийлага обон аркылуу билдирбеди беле! Ал жөн обон эмес, жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон. Ал «обон бирде казактын учу-кыйыры жок ай-талаасындай кенен агымда жайкалып көйкөлсө, бирде кыргыздын зоокалуу тоолорундай бийик зангырап көкөлөйт» [4, 234-б.].

«Кыямат» романындагы айбанаттардын да жандүйнөсүн туюп, салыштырууну өз орду менен пайдаланат. М.: Ташчайнар каны ойноп, делебеси козголуп, чыдамы кетип, буулугуп турганда же «жыландай бирде иймендеп, бирде окторулуп» алдынан ары секирип, бери секирип, жата калып эркелейт [7, 7-б.]. Ээленген бөлгүрүктөрү жанын койбой асыла бергенге Акбара нары секирип отурду да, «жебедей сайылган көз курчун закым болуп агып өтүп жаткан» бөкөндөргө кадай берди [7, 20-б.]. Вертолету көктөн «шилинди

көзөп тиктеп», жердегилерге жол көрсөтүп, жердеги машинечендер болсо туягыңдын даңканын көккө сапыртпай сая түшүп, тынбай аткан мылтыктары как желкеңе жетип такалып, бөкөндөр оңкобаштанып куланып жаткан кез келгенде Моюнкумдагы жашоо аңтар-тентер болуп, «сырайган буттар асманга сайылып» жатып калды [7, 11-б.].

Москвадагы Пушкин музейиндеги Софиялык ырчылардын үндөрү Авдийге «түркүн түстүү коп көпөлөк болуп», көкөлөп учкандай сезилет [7, 58-б.]. Авдий Каллистратов баштыктагы нашааны вагондун эшигинен сыртка чачып, жан кечти, нашакеч болуп бараткан жаш балдарды адал жолго салам деген аракетинин кейиштүү акыбети бут кийимдери канжалган чабагандар аны бетке тээп жатканда, арылдаган шамал «дүркүрөп күйгөн өрттүн алоосундай» бетке чаап жардамдашып, өлүмгө тушукту [7, 67-б.]. «Кыяматтагы» терс каарман Базарбай геологдордун көзүнчө кыйкырган аялын үйгө киргизип алып, үн-сөзү жок, алкымдан бурай кармап, дубалга ныгыра басканда – аялдын кунары заматта уча түштү, Базарбай аялынын небак «каары качкан, кыгала болуп бүткөн, бырыш баскан, жүдөгөн, небак нуру өчкөн» көздөрүнөн артта калган жылдардын бардык кайгы-касиретин, өкүнүч-арманын сезді [7, 225-б.].

Акбаранын бөлтүрүктөрүн Базарбай алып кеткенде, ыраактан эле үңкүргө жакындай бергенде жүрөгү жамандыкты сезип, кандайдыр бир куш жанында «көлөкөдөй ээрчип», кошо келаткандай, батып бараткан күндүн шооласына «каргашалуу бирдеме» илээшип тургандай сезилет [7, 233-б.].

Бостондун үйүнөн Базарбайды Марат менен Ырыскул узатып, жеткирип баратканда түн «жылдыздуу жабуусу менен» асманды да, тоолорду да, «балык жондонуп келберсиген карааны тээ ыраакта болголоноп турган көлдү да – баарынын үстүнөн чүмкөй жаап салган маал эле [7, 286-б.].

Баланы алып качкан карышкыр Бостондун огуна кулап түшкөндө, чуркап жеткен Бостон «кышкы ызгаарда жылаңач тургандай» каны муздай түштү. Эмне кылар айласын таппай, көргөн көзүнө ишенбей, кыйкырайын десе кыйкырыгы чыкпай, иреңи заматта «күлдөй өчүп», капыстан ичине «ок тийген кишидей» бети-башы бырышып турган ордунда тегеренип кетти. Акбара али тирүү болчу, анын жанында көкүрөгүн ок көзөп өткөн бала сулк жаткан эле. Дүйнө жымжырт боло түштүбү, же кулак тунуп калдыбы – дабыштар өчүп, айлана-тегерек тумандап, эми эле чайыттай ачылып турган жер-суу жоголуп, анын ордун «кызыл өрт каптаган» караңгылык бастыда калды [7, 335-б.].

Ч. Айтматов жаратылыштын кооздугун, табияттын түрдүү сырларын да эң бир чебер салыштырат. М.: «Аксакалдын кара көрпө жакасы сымал береги көлгө түшкөн көкүрөгүн чер токой баскан... Көк жамачы өндөнүп ар-ар жерде айыл-кыштак, кыштакка улап кудүрөйгөн бак, эгин талаалар. Ийрелеңдеп чубалжыган кашка жолдо куйругун сүйрөй качкан чычкандарга окшоп, машинелер чаң уюлгугуп аркы-терки жүгүрөт. Алыска созулуп, ээриген коргошундай көлкүлдөп Ысык-Көл жатат. Көлдүн төрүнө көз жетпейт, көгүлтүр суу менен көк асман биригип кеткендей» [1, 39-б.]. Кароол дөбөнүн чокусунан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөт эмеспи, бала «тескейине дүрбү салса тээ алыскы мунарык төрдөн сүткө жуугандай аппак болуп, кунгө чагылышып жалтылдап, Тенир-Тоонун көк мелжиген улуу чокусу Хан-Тенир заңкаят» [1, 38-б.].

Ч. Айтматовдун чыгармалары өзүнүн эмоциялык заряды жагынан ар түрдүү: бири ойлонтот, бири суктандырат, бири жаныңды жыргатып эритет жана бүт оюңду, эркиңди багынтып алат. Ушул сыйкырдуу күч эмнеде? Көркөм сөз каражаттарынын түрлөрүн өз орду менен колдоно билгендигинде. Ушул мезгилге чейин аял затынын сулуулугун, улуулугун канчалаган акын ырга кошподо, канчалаган кыл калемдерден чыгарма жаралбады, канчалаган сүрөтчү сүрөт тартпады. Ошолордун катарында Ч. Айтматов да аял затына тиешелүү сулуулукту төмөнкү салыштыруулар аркылуу жеткире алды. М.: «Мырзагүлдүн күлкүсү кашкайып аткан таңдай. Шыңга бойлуу, кымча бел, бото көз, айдай сулуу бийкеч...» [6, 205-б.].

Султанмурат Мырзагүлдү сүйөт, азыр да суунун өйүзүндө аны ичи элжиреп карап турду; «анткени гүлдөн-гүлгө учуп конгон көпөлөк мисал тиги кыздын этек-жеңи желбиреп, аттамчык аттап келатканы бир сонун көрүндү» [6, 243-б.]. Жер айдап жүрүп, турналарды көрүп чуркаганда, турналар бир тал канатын таштап кетсе, Мырзагүлгө учуп-күйүп жетип, ага канатты берсем деген назик сезимди ала чуркаганычы... [6, 267-б.].

«Ай андагы Султанмураттын чуркаганы! Согончогу жерге тийбей дикилдесе жашыл кыраң жамынган жер алдын тосо жылып келаткандай» (Эрте келген турналар повести) [2, 266-б.].

Ч. Айтматовдун чебер сүрөткер экендиги чыгармаларындагы тескери каармандарды сүрөттөгөндө да даана көрүнөт, аларды терс, начар нерселерге салыштырат. М.: «Аңгыча болбой каңырайган эшигибиз шарт этип ачылды да, желмогуздай күлмөндөгөн жеңем башпакты...» (Биринчи мугалим) [2, 82-б.].

Ошондо Алтынайды женеси сүйрөп чыгып, түлкү тебетейченге токол кылып кошуп берип, эси ооган

кыз эртең менен көзүн ачса «коломтонун боюнда какчийган жыгачтай болгон дудук кебетеленген үңүрөйгөн кара катын отуруптур» [2, 84-б.].

Кара катындын «эчтеке айтпаган, коломтодо өчкөн күл өңдүү томсоргон көздөрүнүн муздай көз карашы, күчүк жагынан башка көсөө менен койгуланып жүрүп, көк мээ болгон иттин телмирген көздөрүнө окшоп жатты» [2, 85-б.].

Жазуучунун каармандарынын диалогдорунан да салыштырууларды жолуктурабыз. М: Толгонай өзүнүн сырдашы Жер энеге төмөндөгүчө кайрылат: «Нымшыган бетин көгүлтүр булоолонуп, дүйнөнүн чар тарабына алда-кайда суналып, күмүштөй мунарыктап төшөктө жаткан аялдай нымшып жатканындан, даркан талаам... Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканындан Жер - Энем!» [5, 344-б.] Жыйынтыктап айтканда Ч.Айтматовдун салыштыруулары кандайдыр бир кокустуктан келип чыккан көрүнүш эмес, же болбосо атайын ушул көркөм сөз каражатын колдонууну автор максат кылып койбогондугун чыгарманы окуган ар бир адам дароо эле сезет. Тигил же бул салыштыруу каармандардын психологиялык абалына жана

болуп жаткан окуяларга байланыштуу зарыл шарттардын негизинде келип чыгат. Ч.Айтматов аларды чыгарманын бүткүл турпаты менен чиелеништирип, өз ылайыгы менен пайдаланат.

Ч.Айтматов – ааламдын акылман сүрөткери. Сүрөткер менен эл – өзөктөш, эки өркөч тоодой эгиз нерсе. Талантты эл жаратат, аны чебер окулдөрү түзгөн бардык мыкты нерсенин, иштердин баалоочуусу да, сактоочусу да ошол эл. Булардын байланышы тутумдаш. «Сүрөткер – элдин рухий жөлөгү болсо, эл сүрөткердин рухий жөлөгү болот», - деп Ч.Айтматов өзү айткандай доорубуз, заманыбыз, элибиз жараткан азамат уулдардын бири Чыңгыздын өзү болуп эсептелерине эбегейсиз бүткүл чыгармачылыгына таазим кылышкан сансыз окурмандары күбөлөп турат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. «Ак кеме». - Бишкек, 2009.
2. Айтматов Ч. «Биринчи мугалим». - Бишкек, 2009.
3. Айтматов Ч. «Гүлсарат». - Фрунзе, 1978.
4. Айтматов Ч. «Жамийла». - Бишкек, 2009.
5. Айтматов Ч. «Саманчынын жолу». - Фрунзе, 1982.
6. Айтматов Ч. «Эрте келген турналар». - Бишкек, 2009.
7. Айтматов Ч. «Кыямат». - Фрунзе, 1988.